

QATAG‘ON QURBONLARI (IS‘HOQXON IBRAT)

Nasibaxon Mamatjanova,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti iniversiteti mustaqil izlanuvchisi

E-mail: nasibakhon76@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Is‘hoqxon Ibratning hayot yo‘li, ijodiy faoliyati, “Tarixi Farg‘ona” asari, tarixiy voqealarga xon va beklarning munosabati kabi qarashlarning o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, asarda o‘tmish ajdodlarimizning yashash tarzi, madaniyat va turmushi haqida kelajak avlodga yetkazish, ularni shundan xulosa chiqarishga undash bo‘yicha xulosa va takliflar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Is‘hoqxon Ibrat, Is‘hoqxon Ibrat asarlari, “Tarixi Farg‘ona”, ma‘naviy-axloqiy qarashlar, islom muarrixlari, ma‘rifatparvar shoir, Qubo, iqlim va mamlakatlar.*

Abstract. *In this article, Ishaq Khan Ibrat's work "History of Fergana", the specific features of views such as the attitude of khans and begs to historical events are highlighted. Also, the work contains conclusions and suggestions on how to convey to the future generation about the way of life, culture and life of our ancestors, and to encourage them to draw conclusions from it.*

Key words: *Ishaq Khan Ibrat, works of Ishaq Khan Ibrat, “History of Fergana”, spiritual and moral views, Islamic historians, enlightened poet, Qubo, climate and countries.*

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida hozirgi O‘zbekiston hududidan shunday ulug‘ siymolar yetishib chiqdiki, ularning hayoti, ijtimoiy, ma‘rifatparvarlik va adabiy faoliyatini o‘rganganimiz sayin bu davrning tom ma‘noda milliy uyg‘onish davri bo‘lganiga ishonch hosil qilamiz.

Turkistondagi milliy uyg‘onish va ma‘rifatparvarlik harakatiga salmoqli hissa qo‘shgan kishilardan biri Is‘hoqxon Ibratdir. X - XV asrlarda o‘tgan o‘zbek xalqining

ulug' olimlari va shoirlari bilan haqli ravishda faxrlanib, ularning aksarini qomusiy ilm sohiblari sifatida alqab kelganimiz kabi, ulardan bir necha asr keyin murakkab tarixiy sharoitda qo'l-oyoqlari bog'lanib yashagan yurtdoshlarimiz orasida ham shunday serqirra ilmiy va badiiy tafakkur sohiblari oz bo'lmaganligi ham tarixdan ayon. Ular olg'a surgan ma'rifatparvarlik, erk va hurriyat goyalari har qanday to'sig'u qarshiliklarni yengib xalq ichiga kirib bordi va uni 1916-yilda milliy ozodlik uchun kurash marralariga olib chiqdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Agar birgina Is'hoqxon Ibratning ilmiy va adabiy merosiga nazar tashlasak, uning shoir, o'qituvchi, tarixchi, tilshunos, noshir bo'lganligini ko'rib hayratga tushamiz. Uning Orenburgda matbaa anjomlarini sotib olib, ularni Qo'qongacha poezdda, Qo'qondan To'raqo'rg'ongacha tuyalarga ortib kelib, 1908-yilda "Matbaai Is'hoqiya" litografiyasini ishga tushirgani va o'zbek matbaachiligining asoschilaridan bo'lgani ham hayratomuz voqeadir. Is'hoqxon Ibrat hijriy 1279, milodiy 1861 – 1862-yillarda Namangan viloyatining To'raqo'rg'on tumanida ziyoli oilada dunyoga kelgan. Bobosi Qo'qon xonligida katta e'tiborga loyiq ziyolilar sulolasiga mansub bo'lib, To'raqo'rg'onda uzoq yillar qozilik qilgan va "Afsus" taxallusi bilan she'rlar yozgan To'raxon maxdum, otasi Junaydulla to'ra Sunnatulla to'ra o'g'li esa "Xodim" taxallusi bilan she'rlar yozgan, onasi Huribibi ham qishloq qizlarining xat-savodini chiqargan otinoyi va iste'dodli shoira edi. Qo'qonlik Po'latjon domlaning "Tazkirai Qayyumiy" asarida asosan vodiqlik shoirlar haqida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, ular orasida Afsus va Xodim taxalluslari bilan ijod qilgan shoirlar ham tilga olingan. Mazkur tazkirada Afsus taxallusli shoir haqida quyidagi ma'lumot berilgan: "Bu shoir Jizzax shahridan bo'lub, Xo'qandga XIX asrning birinchi yarmida kelmishdur. Nomi To'raxon maxdum bo'lub, hurmatga sazovor aristokratlardandur. Xonning a'yonlaridandur. Nimagadurki shunchalik hurmatga ega bo'lub, xon atrofini o'ragani holda To'raqo'rg'onga qozi bo'lub turgani ila she'rda taxallus etib Afsus ixtiyor etmishdur. To'raqo'rg'onda Is'hoqxon qozi va taxallusi Ibrat ham shoir Vasfiy To'raqo'rg'oniy - bular Afsusga nabiralardurlar. Avlodlari hozirda ham shundadurlar. Amiriyning g'azaliga naziralar yozgandur..." Po'latjon domla biz uchun goyat qimmatli bu ma'lumotdan so'ng Afsusning "Ustina" va "O'lsun" radifli she'rlarini keltirgan. Po'latjon domla shu tazkirada Xodimiy taxallusi bilan she'rlar yozgan shoir haqida bahs yuritib, "xorazmli bo'lib chiqayotir", "yosh havaskorlarga o'xshaydir" degan so'zlarni aytgan. So'ngra shu shoir xususida bunday yozgan: "1910 yillarda hayot ekani anglashiladur. She'ri anchagina mavhum. (O'zi) haqinda boshqa hech (qanday) ma'lumotga ega emasmiz. Chustli Mulla Obidjonning "Tuhfat ul-obidiyn"

nomli bayozidan olib ko'churdik. "Gapurmanglar" radifli muxammas Xodimiyning nashidai tab'idandur". Tazkirachi shu so'zlardan keyin olti bandli muxammasning uch bandini o'quvchi e'tiboriga havola qilgan. Birinchi bandi bunday:

Bo'lubman ul parivaishing asiri chaishi fattoni,
Ohar ishvhi jamoli birla doim diydaning honi,
Mani dardimga yo'h darmoni o'zga darmoni,
Adabholo tushubman, yo'qtur emdi sihat imkoni,
Marizi ishqman, fikri atibbodini gapurmanglar.

1 Fatton - maftun etuvchi, jozibali. 2 Mariz - kasal, xasta. 3 Atibbo - tabiblar.

Tazkirada nomi yuqorida tilga olingan Vasfiy To'raqo'rg'oniy to'g'risida aniq tasavvur berilgan: «Bu kishi To'raqo'rg'onda 1862-yilda ulamo oilasida dunyoga kelmish. Nomi Mulla Jalolxondur. Bu kishi ham shoir Afsusning nabiralaridan bo'lub, Is'hoqxon to'raga amakibachcha bo'ludur. Qozixonalarda mufti va a'lam bo'lub, xizmati ilmiyada bo'lmishdur. 1930-yilda 68 yoshida shul To'raqo'rg'onda vafot etmishdur. Ibratning bu kishiga bir marsiya yozgani so'zlanadur. Bu kishidan o'g'il farzand qolmashdur». Tazkirachining yozishicha, to'raqo'rg'onlik Vasfiy ayrim adabiy doiralarda buxorolik Vasfiy bilan adashtirib yurilgan. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, Is'hoqxon to'ra ulamo oilasida tug'ilgan. Bobosi keng bilimli, shoir tabiatli, odamshavanda inson bo'lganligi tufayli el-yurt o'rtasida katta hurmat qozongan. Uning, asli, jizzaxlik bo'lganligi haqidagi ma'lumot hozircha tasdiqlangan emas. Lekin u tuzgan shajaraga qaraganda, bobokalonlari Ahmad Yassaviy avlodlaridan bo'lib, zamona zayli bilan To'raqo'rg'onga kelib o'rnashib qolgan. Balki, bobosining o'ziga Afsus so'zini taxallus qilib olgani sabablari uning To'raqo'rg'onga kelguniga qadar boshidan kechirgan voqealar bilan bog'liqdir. Muhimi shundaki, Is'hoqxon to'raning ota-bobolari o'sha davrning eng ilg'or, ma'rifatli, taraqqiyparvar kishilaridan bo'lib, el-yurt manfaati yo'lida xizmat qilishgan.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Is'hoqxon Ibrat shunday ilg'or oilada tug'ilgan. Dastlabki ma'lumotni onasidan olib, 1878 – 1886-yillarda Quqondagi Muhammadsiddiq Turnaqator madrasasida tahsil ko'radi. Shu yerda Muqimiy, Furqat, Muhyi kabi qo'qonlik mashhur shoirlar bilan tanishadi, arab va fors tillari bilan birga she'r ilmini ham qunt bilan o'rganadi. U talabalik yillarida ilmning inson va jamiyat taqdiridagi ahamiyatini chuqur tushungani uchun 1886-yili madrasani bitirib, To'raqo'rg'onga keladi va shu yerda yangi usul

maktabini ochib bolalarni o'quv-yozuvga o'rgatadi. Ammo yangi usul maktablariga qarshi tish qayragan kuchlar 1887-yilda uning maktabini yopishga muvaffaq bo'ladilar. Ibrat shu yili onasi bilan birga haj safariga chiqib, Turkiya, Eron, Misr, Arabiston mamlakatlarida bo'ladi. Xasta onasi musulmonlik burchini ado etgach Jidda shahrida jonini Allohga topshiradi. Ibrat bu musibatdan qanchalik larzaga tushgan bo'lmasin, onasini dafn qilib, safarni davom ettirishga majbur bo'ladi. U Bolgariya (Sofiya), Gresiya (Afina), Italiya (Rim) mamlakatlariga borib, madaniy Yevropa xalqlari hayoti va madaniyati bilan tanishadi. So'ngra Hindistonga borib, Bombay va Kalkutta shaharlarida yashaydi. U shu shaharlarda yoshlik yillarida zavq bilan o'rgangani husnixat va naqqoshlik hunari orqasidan turmush kechiradi. Nihoyat, 1896-yili To'rao'rg'onga qaytib keladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Taniqli ibratshunos olim Ulug'bek Dolimovning Ibrat asarlariga asoslanib yozishicha, u shu davrda Sharq xalqlari tillaridan tashqari Arabistonda fransuz tilini, Hindistonda ingliz tilini, shuningdek, qadimgi finikiya, yahudiy, suriya, yunon yozuvlarini o'rganadi. Ibrohim Davronning "Turkiston viloyatining gazetisi"da chop etilgan (1908 yil, 56-son) maqolasidan ayon bo'lishicha, Ibrat "turkcha, forscha, hindcha, ruscha lison bilib, yana ruscha, fransuzcha, armanicha va boshqa xatlar yozmoqqa mohir" bo'lgan. Ona tilidan tashqari boshqa bir necha xorijiy tillarni bilgan kishilarni, odatda, "poliglot" deb atashadi. Ibrat shunday noyob kishilardan biridir. U xorijiy safarlari davomida to'plagan nodir lisoniy materiallari asosida «Lugati sitatti alsina» (Olti tilli lugat) tuzgan va "Jome' ul-xutut" (Yozuvlar majmuasi) asarini yaratgan. Bu asarlardan biri arabcha, forscha, hindcha, turkcha, sartcha (o'zbekcha) lugatdir. "Turkiston viloyatining gazetisi"da chop etilgan maqolalarda yozilishicha, shu yillarda rus mustamlakachiligi sharoitida yashagan mahalliy xalq vakillari rus tilini o'rganishga katta e'tibor bera boshlashgan. Zero, rus tilini bilish o'sha davrda zamon talabi edi. Shuning uchun ham Ibrat vatandoshlari rus tilini tezroq egallashlari uchun ruscha so'zlarni mazkur lugatda arab harflari bilan yozgan. 2005 yili Ibrat "Tanlangan asarlar"ining "Ma'naviyat" nashriyotida chop etilishi nafaqat oddiy kitobxonlar, hatto filolog olimlarning ham atoqli shoir, muallim, tarixchi va lugatshunos olim haqidagi tasavvurini butunlay o'zgartirib yubordi. Shu kitobdan Ibrat asaridan olib berilgan faksimile sahifalarda olim qo'li bilan yozilgan sanskrit, qadimgi finikiy, yunon, qadimgi kufiy, qadimgi yahudiy, slavyan yozuvlaridan namunalar ham o'rin olgan. Kitobni nashrga tayyorlagan Ulug'bek Dolimov bilan Nurboy Jabborovning guvohlik berishicha, «Jome' ul-xutut»da "dunyoda mashhur bo'lgan 41 xil yozuv tizimi" haqida, shu jumladan, arab xatining suls, tavqe', rayhon, zulf, humoyun, turra kabi shakllari

haqida» ma'lumot berilgan. O'zbekistonning chekka bir qishlog'ida tug'ilgan Ibratning jahon tillari va yozuvlari haqidagi bunday keng bilimga ega bo'lgani tasavvur doirasiga sig'adigan hodisalardan emas. Yana shu mualliflarning yozishicha, Ibrat mazkur asarida XX asrda tug'ilib kelayotgan avlodlarning rus tili bilan bir qatorda ingliz, fransuz, nemis, lotin kabi chet tillarni o'rganishlarini orzu qilganki, uning bu orzusi mustaqillik davrida O'zbekistan kelajagining me'morlari bo'lmish yoshlar tomonidan zavq-shavq bilan amalga oshirilmoqsa. Ibrat, xorijiy mamlakatlarga borgan aksar vatandoshlarimizdan farqli o'laroq, Hindistondan "Santur" degan musiqa asbobini, nafaqat vatandoshlari, balki ayrim ilg'or xalqlarning ham tushiga kirmagan muzlatkichni va boshqa asbob-anjomlarni olib kelgan. "Santur" 12 ta lappakli bo'lib, bu lappaklarga rus va jahon xalqlarining kuy hamda qo'shiqlari yozilgan edi. - Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ibratning o'z vataniga fan va texnika yangiliklarini olib kelishdan maqsadi ilm-fan yutuqlaridan orqada qolgan yurtdoshlarining bilimini, ijtimoiy-huquqiy ongini oshirish, ularni yangi madaniy bosqichga ko'tarish edi. Bu katta maqsadga erishish uchun, avvalo, yangi usul maktablarini ochish, yoshlarda maktabga, ilm-fanga muhabbat uyg'otish, ularni jahon xalqlari va mamlakatlari tarixi, shu jumladan, Farg'ona tarixi bilan tanishtirish zarur edi. Ibrat shu vazifalarni maktab ochish, "Matbaai Is'hoqiya", "Kutubxonai Is'hoqiya"larni tashkil etish, "Ilmi Ibrat" she'rlar kitobini, "Tarixi Farg'ona", "Tarixi madaniyat", "Mezon ul-zamon" risolalarini yozib, xalqqa yetkazish bilan bajardi. U yuqorida tilga olingan maktablardan tashqari 1914-yilda To'raqo'rg'onida "Uchitel" degan rus maktabini ham ochdi, bu maktabda 30 nafar o'quvchi ta'lim oldi. 1908-yilda tashkil etilgan "Matbaai Is'hoqiya" 1909-yili tipo-litografiyaga aylantirilib, 1910-yili Namangan shahriga ko'chirildi va 50-yillarga qadar tinimsiz xizmat qildi. "Kutubxonai Is'hoqiya"da esa o'zbek va rus tillaridagi darslik, o'quv qo'llanmalari, lug'atlardan tashqari V.V.Radlov, H.Vamberi, V.V.Bartold, V.P.Nalivkin va boshqa olimlarning asarlari ham bo'lgan. Ibrat To'raqo'rg'on va Xonobod qishloqlarida 20 yildan ortiq vaqt davomida qozi vazifasini bajarib, aholi haq-huquqlarini himoya qildi, haqiqat uchun kurashdi. O'zbek xalqining ulug' farzandlaridan biri Is'hoqxon to'ra Junaydullaev 1937-yil fevralda NKVD xodimlari tomonidan qamoqqa olinadi. Undan oldin, 27-yanvarda o'g'li Abbosxonto'ra Is'hoqxon to'raev sovetlar do'zaxiga tashlangan edi. 7 aprelga qadar bo'lgan muddatda ulardan tashqari Ubaydulla maxsum Otaboya'lamov, Jabborxon Sultonxonov, Umarali Jumaboev, Akbarali Niyozov, Dehqonboy So'fido'smatov va Mutavorxon Sultonxonov ham kishanband qilinadilar. Ular Ubaydulla maxsum boshchiligida Sovet davlatiga qarshi kurashgan aksilinqilobiy tashkilot a'zolari sifatida ayblanadi. Tergov materiallarida qayd qilinishicha, Ibrat arab, fors, turk, afgon, hind va rus tillarini yaxshi bilgan. U 1921 – 1928-yillarda Chust,

Norin, Namangan tumanlarida qozi lavozimida xalqqa xizmat qilgan. 1926-yili o'ziga qarashli ortiqcha yerni sotgani uchun 1 yillik qamoq jazosiga mahkum etilgan. Ibratning o'g'li Rotibto'ra Is'hoqto'raevning 1959-yil 28-mayda yozgan arizasida aytilishicha, otasi Anisiy taxallusi bilan ham she'rlar yozgan; yoshlik davrida To'raqo'rg'on, Namangan va Buxoroda (to'g'risi Qo'qonda - N.K.) bilim olgan, Turkiya, Eron, Afg'onistan, Hindiston va Xitoy mamlakatlaridan tashqari Rossiyaning ko'pgina shaharlarida ham bo'lgan; ilmiy ishlar bilan shugullanib, "Jome' ul-xutut", "Farg'ona tarixi", "Madaniyat tarixi" kabi asarlarni yozgan; ular Toshkentdagi Sharq qo'lyozmalari instituta va O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Namangan viloyat bo'limining arxivida saqlanmoqda. O'zbekiston NKVD Namangan viloyat bo'limi boshlig'i Makarevich qomusiy bilim egasi, XX asrdagi o'zbek xalqining mutafakkirlaridan biri Ibratdan aksilinqilobchi bo'lganligi haqidagi yolg'on qo'rsatmani olish uchun bir necha kun mobaynida Andijondagi qamoqxonaning maxsus xonasida qiynab azob bergan. Buyuk tilshunos olim, ma'rifatparvar shoir, o'zbek matbaachiligi asoschilaridan biri Ibrat o'sha yilning 12 aprel kuni Andijon turmasida Sovet davlati jallodlari qo'lida halok bo'lgan. Po'latjon domla o'z tazkirasida Ibrat haqida ham ma'lumot berib, uning "taraqqiyparvar islohotchi", "Ovrupo madaniyatidan ancha bahravar", "Haj etish uchun Hijozga borgan va Hindistonni sayohat etgan", "hind Vodiynoma tilining alifbosidan bahravar" kishi bo'lganligini alohida qayd etgan. Uning yozishicha, Ibrat To'raqo'rg'onda bir hammom, bog', yangi binolar barpo etgan. U, tazkirachining yozishicha, «husnixat egasi bo'lub, ruq'a, kufiy, ta'liq xatlarni husnixat ila yozar, turli millat kishilari ila do'st bo'lub, aloqasi bo'lar edi. O'rtacha gavdali, bug'doy rangli, qotma kishi bo'lub, kamzur kiyar, xushfe'l, fozil, saxiy kishi bo'lub, mehmonxonasi hamma uchun ochiq, shuhrati vodiy bo'yicha mashhur odam edi». Po'latjon Qayyumiyning bu samimiy so'zlari ibratshunos olimlarning tadqiqotlari va Ibratning "Tanlangan asarlar"i bilan qo'shilib ilm va badiiyat durdonalaridan iborat muborak xazinani tashkil etadi. Bu noyob xazinaning xazinaboni mavlono Is'hoqxon Ibratdir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Is'hohjon Junaydullaxo'ja Ibratning 1916-yilda yozilgan "Tarixi Farg'ona" kitobidagi «Shahri Andijon tarixi», "Tarixi Namangan" sarlavhali matnida keltirilishicha: Andijon avvalda Andigon bo'lib, arabiyga olganda, Andijon bo'lur, chunonchi, «kofi» forsiy arabda «jim» o'qilur. Mana, farangi lafzi arabda afranjiy, bangni banj. Kofi forsiy arabda "j" bo'lib, Andigon arab lafzlarida Andijon bo'lgan bo'lsa kerak. Ozarboygon arabda Ozarbayjon yoziladur va o'qiladur. Shunga o'xshash Andijon lafzi, asli, Andigon bo'lsa kerak. Bu foristondan qo'shilgandur, chunonchi, bandigon yoki mardigon degandek. Forsiyda

gonlar o‘rnida mardlar yoki ozodagon ozodalar degan so‘zdek. Andigon andlar degan so‘z. Anda turklar urug‘ini o‘zbeklar aytur. Bul forsiylar tarafidan aytulg‘an bo‘lib, asli, Andijon forsiylar, ya‘ni arablar qo‘liga o‘tmasdan avval ham bor edi, chunonchi, tarixi “Qutadg‘u bilik”da yozibdurki, O‘g‘uzxonni Hindistonga yurganini zikrida aytur. O‘g‘uzxon tamomi lashkari mo‘g‘ullar ilan Talas va Saryom keldi. Toshkand va Samarqand va Buxoro podshohlari saf tortib urusholmadilar, ular shahar va mahkam qal‘alarga berkindilar. O‘g‘uzxon Toshkand va Saryomni o‘zi qamab oldi. Turkiston va Andijon taraflarga o‘g‘lonlarini yubordi. Onlar 6 oyda Turkiston birla Andijonni olub, atosi xizmatiga keldilar deydur, ya‘ni O‘g‘uzxon zamonida ham Andijon shahri mashhur ekan. O‘g‘uzxon Bo‘kuxonni sakkizinchi bobosidur, ya‘ni Bo‘kuxon Afrosiyobni mo‘g‘ulcha ismidir. Afrosiyob laqabi Farran osiyo degan so‘zdir. Farg‘onani Afrosiyob bino qildi. Farg‘onadan avval Qubo bino bo‘ldi Qubodni vaqtida. Ammoki Andijonni qaysi podshohni binosi ekanligiga mo‘tamid tarix va ma‘lumotimiz bo‘lmagandan bul tarixlarga iqtifo qilindi. Tarixi “Qutadg‘u”dan mustazod bo‘lurki, Andijon to‘rt ming yildan muqaddam, ya‘ni O‘g‘uzxon vaqtida shahar bo‘lsa ham, avval obodon shahar ekan. O‘g‘uzxon hazrati Nuh alayhissalomni to‘qquzinchi o‘g‘lilaridur. Valhosilki, Andijon Farg‘ona shaharlari ichinda eng avvalgi va qadimiydur. Vaqtiga kelganda Afrosiyob Turon podshohi bo‘lib, Andijonni poytaxt qilib, Ko‘nikdo‘z shahridan goho Toshkand va Andijon kelib yurar ekan. Ammoki afvohi nosda qariyalar so‘zidurki, Andijon, aslida, Oadinajondur. Oadinajon Afrosiyobni qizidurki, anga o‘rda va bog‘ bino qilib berib, ani ismiga tasmiya qilib edi. Oadinajonni tilda buzub munshira ismini forsiyda Avazjon agloti avom ila Andijon qilgan deydurlar. Bar har bob eski shahar bo‘lub, necha marotaba buzulub, yana obod bo‘lub, taboduli zamon va inqilobi ovon tuzalub, obod bo‘lgan bir eski shahardur. Ammoki “Tarixi farishta”da yozilibdurki, Umarshayx o‘g‘li Boburxon Andijonga sakkiz yuz to‘qson to‘qquzunchi hijriyda o‘n ikki yoshida podshoh bo‘ldi. Tarixi valodatiga shul tariqa nazm qilibdurlarki: Andar iiii muharram, shud on iitsi mukarram, Tarnxi mavlidash ham omad «shaish muharram». Ammoki Umarshayx mirzo dushanba kuni chahorumi mohi ramazon tis‘a va tis‘iyina va samona mi‘ada kabutarxona tomidan yiqilib marhum bo‘ldi. Bobur mirzo bairtifoqi umaro podshoh bo‘ldi. Ul vaqtda Axi podshohi Uzun Hasan podshoh edi. Ammo Farg‘onaga Ahsan Ya‘qub o‘g‘li podshoh edi deydurlar. Muarrixlar bu shaharlarga nazman yozgan tarixlari bul ekan, chunonchi: “Aral” Andijonu “maral” Margalon, Ba tarixi hijriy “garal” Shahrshon. 5 Shahrixonni Umarxon jannatmakon vaqtida ul kishi amri ilan Xolmuhammad dodxoh tojik bino qildi. 1250-nchi hijriyda bino bo‘lgan ekan. 1030-nchidagi zilzilada Axsikent buzulgan. Mazkur zilzilada Andijon ham buzilgan edi. Yana andan buyon Rusiya tasarrufiga 4 Muharramning oltisida o‘shal shoh mukarram buldi. Tug‘ilish yili ham

«shashi muharram» (muharramning oltisi) bo'ldi. "Shashi muharram"dan abjad buyicha Boburning tug'ilgan yili chiqadi. 5 Andijon tarixi «aral», Marg'ilonniki "maral", hijriy yil bo'yicha Shahrixonniki "g'aral"dir. Bu yerda "aral" va "g'aral" so'zlari ta'rix bo'lib, ulardan 230, 270 va 1230 raqamlari chiqadi. o'tgandan so'ng tezroq obodlikga qadam quygan ediki, 1316-nchi hijriyda bo'lgan zilzila hammani ma'lumidir. Anda yana zilzila bo'lub, buzulub, hukumatdan imdodlar bo'lib, avvalgidan necha daraja obod bo'lgan. Mundan avvalgi obodlikni bilmak bo'lgan kishi "Boburnoma" tarixini ko'rsa bo'lur. Yerlarini hosildorligi, sanoatlari hammasi Farg'ona bobida yozilib o'tdi, takrorga hojat ko'ruvadi.

Bundan tashqari, Is'hoqxon Ibratning "Tarixi Farg'ona" asarida quyidagi ma'lumot berilgan. Ibrat asarning "Asri Muhammad Alixon ibn Umarxon" degan bobida bunday yozgan: "Muhammad Alixon anosini oldi degan so'z afvohi nosda joriy bo'lsa ham, bu so'z rost bo'lmay, buxoriylar qatllarini aybini satri uchun qilgan qabihalarini tavjihiga chiqarilmish so'zlari ekan. Asl muddao bo'lak ekan. Chunonchi, Umarxon olaman degan Podshohxon oyimni(ng) husnini eshitub, g'oyibona maftuni jamoli o'lub, muni anga sabab qilib kelgan. Asl muddao visol bo'lsa ham, zohirda Muhammad Alixonni xalqni(ng) ko'ziga osiy, gunahkor ko'rsatib, shariatni poymol qildi, tanbeh darkor deb kelib, qancha xonzoda va mazluma oyimlarni qatli bag'ayri haq qilub, oxirulamr murod o'shal oyim ekan..." 14 Amir Umarxon - kanizak - Madalixon muammosining shu talqini zamonaviy o'zbek tarixshunosligida ham ustuvorlik qiladi. Lekin masalaga kengroq nazar tashlasak, bu muammoga oid boshqa qarashlar ham borligi ma'lum bo'ladi.

Kanizak, "Mehrobdan chayon" romanida yozilishicha, yosh bo'lganligi va balog'atga yetmaganligi uchun Amir Umarxon uni "nikohiga ololmay" va "murodiga yetolmay" vafot qilgan. Qodiriy yozajak romani uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan bu fakt-ma'lumotni berganidan so'ng davom etib yozgan: "Tarixning bizga xabar berishiga qaraganda, Madalixon shu qizning dardida necha yillar yonadi, chunki ulamolalar bu yosh go'zalni Madaliga ona maqomida hisoblab nima uchundir yosh xonning orzusiga ko'ndalang keladilar (ta'kid bizniki - N.K.)". Adibning bu so'zlaridan ayon bo'lishicha, u, birinchidan, shu masalaga oid tarixiy manbalarni o'rgangan; ikkinchidan, Umarxonni kanizakka uylanmagan deb hisoblagan; uchinchidan, Umarxon kanizakka uylanmaganligi uchun ulamolarning «yosh xonning orzusi»ga to'ganoq bo'lganlari sababini tushunmagan. Boshqacha aytganda, Qodiriy nazarida, Amir Nasrulloning Farg'ona ustiga yurish qilishiga asos bo'lmagan. Qodiriyning bunday xulosaga kelishiga Is'hoqxon Ibratning «Tarixi Farg'ona» asarida berilgan yuqoridagi ma'lumot ta'sir ko'rsatgan bo'lishi mumkin.

Namangan haqida esa quyidagilar keltiriladi: T a' r i x i Namangon Namangon yangilik jihatidinmu yoki biz axdi islom diniy kitoblarga ahamiyat berub, tarixlarga ahamiyat yo'qligi sababmu, bu Namangonga hech kim ravshan tarix qilmagan ekan. Bu sababdan bir kitob ko'rilmaydur. Qariyalar ogzidan ogiz eshitilub, haddi tavoturga yetub, yonida bo'lak qilu qol bo'lmay, hammani masmu'i bo'lgan ravshan so'zlar ilan ado qilinadur. Chunonchi, bu Namangon, asli, namangon emasdur. Forsiy lafzi birla namakon - namak kondur. Muni ma'nisi shul ekanki, bizni chigatoy tilida, asli, gon yo'q ekan, bu shevai forsiydur. Chig'atoyda kon gon yoki qon bo'ladur. Bu lafzi gon konni oson qilibdur. Yoki forsiylar ixtiloti va ham buyoni lafzi forsiy uchun gon deb mashhur va bu lafzda mazkur bo'ldi. Chunonchi, Namangon avvali holda, ya'ni mundan to'qqiz yuz 6 yil ilgari yerlarda hech kim bo'lmay yotgan biyobon-qo'ltuz bo'lub, ul vaqtda Buxoro xonlaridan Abdullohxon bu Fargona taraflariga kelib, har yerga goh sardobalar kavlab, saqqoyi mo'mininga choxdarni tepasiga gumbazlar qilib, ko'b xalqg'a naflik ishlarini qilgan xon ekan. Ul kishi bul Namangonni yeriga kelib, alholda sardoba degan Madrasa bordur, bir chust va bir aminlik mahalladur, ul yerga tushub, darhol sardoba kavlatib, necha kunlar tutub, bir tarafi daryo va bir taraf tog havosi yaxshi uchun bu yerga bir shahar bino qilmoq bo'lub o'z ichlaridan bir ogoliq mansabida turgan kishini amr qilib, shahar qilmoq bo'lganda o'shal yerni daryo tarafi butun sho'r ko'l bo'lub yotgan tuz ekan. Binobarin, namak kon deb, ya'ni tuz kon deb atagan ekan. Bu namak kon lafzini forsiyda gon qilib yozub, namakkonni namangon deb, bir nuni zoida plan namangon bo'ldi, asli, namakkondur. Namangon ta'rixi Abdullohxon tarixidur. Abdullohxonni tarixi "zamona xarob"dur, ya'ni to'qqiz yuz oltinchi hijriyda bo'lubdur. Bu Namangon to'rt mahalla bo'lub, birinchi mahalla Sardoba mahallasidurki, avvali Abdulloh sardoba bino qilgan yeridur. Ikkinchi mahallasi Labbaytog'idurki, ani vajhi tasmiyasi mulla Bozor oxund degan kishi bor ekanlar, ul kishini bir jiyamlari bor ekan. Har ikki aziz o'rtalari ovoz yetadurg'on masofat ekan. Goho jiyamlarini chaqirganlarida javoban tag'olariga "labbay, tag'o" deb ovoz berganlarida aksar kishilar ul mahallani "labbay, tag'o" mahallasi deb atab "labbaytag'o" musammo bo'lgan bir mahalladur. Bir mahallasini "Chuqur ko'cha" derlarki, ul Namangonni hamma ko'chasidin chuqurroq uchun Chuqurko'cha tasmiya bo'lgan. Va bir mahallasi Degrezlikdurki, ul hamma shaharlarda bor bir jamoa qazon quyadurg'onlar kelib joylangan bir mahalladur. Bu Namangonni binosiga to'rt yuz yigirma yetti yil, bul tarixdan o'tmagan bo'lsa ham, tezda obod bo'lub, avliyoi kirom va mashoyixi izomlar birlan mamlu bir shahar o'lub, bulardan suluki aloniyada murshid bo'lgan Anjir Faganaviy Namangondadurlar. Mulla Bozor Oxund ham Namangonda madfundurlar. Mashrabi avliyoni havli va tug'ulgan yeri mahalli maxsusdur. Mashoyixi kiromlar zikrlarni munda qilmoq bo'lmadi. Umr musoada qilsa,

inshoalloh, alohida manoqib qilinur. Bu Namangon atrofida bo'lgan qasabotlari ijmolani yozmoq lozim bo'ldi. Bulardan Namangonni g'arbida bir bozorlik qasaba bu muallif vatani asliysidurki, muni Dashti Qipchoqxonlaridan Ahmadxon, ya'ni Shigayxon bino qilgan ekan. Ul vaqt muarrixlari Ahmadxon ismiga qal'a qilib, Qal'ayixon deb ism qo'yub, bu lafz binosiga ta'rix bo'lgan ekan. 7861-nchi hijriyda bino bo'lgan ekan. Ammoki To'raqo'rgon demak ma'nosi - Shigayxonni Yusuf to'ra va Ya'qub to'ra degan o'g'lilari bino qilib, Shig'ayxon tarafidan Qal'ayixon ism qo'ysalar ham, ularni ismlariga To'raqo'rgon deb shuhrat bo'lgan edi. 7 Qal'ayixon xondan 861 hijriy, 1456 milodiy yil chiqadi (M.H.). "Ta'rixi Chingiziya"da Shig'ayxon avlodlari bilan ravshan yozilgandur. Avvali vaqtlarda binosida to Rusiya davlatiga o'tguncha bul Namangonni maqarri hukumati, ya'ni poytaxti To'raqo'rgon bo'lub, eskiligi jihatidan va ham islom hukumatdorlari bu yerni o'rda qo'rg'onlar qilib, askari islomni vatani maqarri edi. Ammoki bul o'rda ichinda ta'balardan Shoh Abduvahob degan kishi madfundurlar. Birlari Namangonga chiqadurg'onda, ko'cha og'zida madfundurlar. Ul kishini ismlari Shoh Abdulazizdurlar. Ham ikki azizlar Kosoy urushida kelib, bul yerda shahid qilgan ekan. Alholda har ikki azizni laqablari ila zikr qilinur. Birlarini qarovul ato va birlarini Falosbon ato derlar. Qarovul ato o'rda ichinda, Falosbon ato ko'cha og'zindadurlar. Yana birlari Mir Shikor ato derlar. To'raqo'rg'onni janubida to'rt chaqirim yerda biyobonda madfundurlar. Bul azizlar 94 hijriydagi Jarir ibn Abdullohni mo'g'ullar bilan qilgan urushida shahid bo'lg'on arablardurlar. Bu Namangonni hokimiga qarashli to'rt qasabot bo'lub, To'raqo'rg'on, Chust, Chahortog', Kosoy degan yerlar bo'lub, har biri bir beklik edi. Namangonda Xo'qanddan qo'yiladurgon bek xavoqini Xo'qandni eng katta beklariga bu o'run berilur edi, ne uchunki avvali maqarri xonon va poytaxtligi sababdan muni mo'tamid va jasur kishiga berilur erdi. Rusiya davlatiga o'tgandan so'ng shahar butun Namangon bo'lub, hokimlar ham, askariya ham Namangonga naql qilinub, To'raqo'rg'on bir bo'lotlik qishloq bo'lub qoldi. Alholda To'raqo'rg'onida asar va o'rdadan xabar qolmay, taboduli davron va inqilobi ovon bo'lib qoldi. To'raqo'rg'onida ikki xishtin Madrasa va to'rt paxta zovud, o'n beshdan ziyoda paxta saroy bo'lub, o'rtasidan Koson soyi o'tadur. Suvi toza va havosi pokiza bir qasabadurki, yigirma ming nufusi bordur. Vassalom!

XULOSA

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ibrat asarda arablarning Farg'ona vodiysiga bosqinchilik yurishi, har bir shahar aholisining ularga qarshilik harakati, Safed Bulon mozorida 2700 sahoba va sahobai tobeynlarning shahid qilinishi haqida fikr yuritadi. Bu haqdagi ma'lumotlarni u "Mulhaqot us-Suroh" va "Tarixi shoh

Jarir” asari bo’yicha bayon etganligini ko’rsatadi. Uning bu xulosalari Sh.H.Xolisning “Safed-Bulon qissasi” nomli risolasida ham keltirilgan bo’lib, Safed Bulon mozori, o’sha davrdagi toshlar va unga bitilgan yozuvlar bugungi kunda ham mavjudligi fikrimizning dalilidir.

Muallif muqaddimasiga xulosa sifatida vodiyning Rusiya tomonidan bosib olinganligi, uning idoraviy uslubini yoritish bilan o’z fikrlarini yakunlaydi.

Is’hoqxon Ibrat o’z xalqining porloq kelajagiga, ozod va hur hayot qurajagiga zo’r umid va ishonch bilan qaradi. “Tarixi madaniyat” asarida Vatanning kelajakda ilm-fan, madaniyat rivojlangan shaharlarining qiyofasini romantik bo’yoqlarda tasvirlaydi. Uning ilmiy-tarixiy asarlari Vatanimiz tarixini o’rganishda, shubhasiz, zarur, mo‘tabar manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Dolimov U. Is’hoqxon Ibrat. Tanlangan asarlari. – Toshkent: «Ma’naviyat», 2005. – 200 b.
2. Dolimov U. Is’hoqxon Ibrat. - T.: Sharq, 1994.
3. Oqilxon Dadaboyev, Xotam Mamadaliyev. “Is’hoqxon Ibrat vorislarining yutuqlari”. O’zA.
4. Vohidova K.A. Is’hokxon Ibrat hayoti va ilmiy merosi haqida // NamDU ilmiy axborotnomasi, 2018. 1-son, -B.206-211.
5. Gaffarov Y. O.Usmonga yozilgan xatlardan. Ushbu xat nusxasi qo’limizda saqlanadi (arab yozuvida). –Namangan, 1961.
6. Yulchiyev K. Is’hoqxon To’ra Ibrat. O’quv-metodik ko’rsatma. – Farg‘ona, 2018. – 56 b.
7. Sariboyeva M. Ibratning ibratli yo’li // NamDU ilmiy axborotnomasi, 2019. 8-son, -B.322-329.
8. Tammat, 1344/1925 Qalami Inoyatxon To‘raqo‘rg‘oniy valadi Ulug‘xo‘ja eshon marhumiy.

9. Abu Tohirxoja. Samariya. Narshaxiy. Buxoro tarixi. Bayoniy. Shajarai Xorazmshohiy. Ibrat. Farg‘ona tarixi. - Toshkent: Kamal.
10. Vodiynoma 2/2017. Rossiya imperiyasi va sovet mustamlakachiligi davri ®.